

Ақшаның түрлері және ақша айналымы

PhD, доцент Досжан Р.Д

Дәріс жоспары:

1. Ақшаның түрлері. Металл толыққұнды ақша
2. Толыққұнсыз ақша
3. Несиелік ақша
4. Электрондық ақша
5. Ақша айналымы

Ақшаның қандай түрлері бар?

Әмбебап эквиваленттің материалдық жағының ерекшеліктерінен туындайтын ақшаны жіктеу металл ақшаны шартты түрде бөлінеді:

Толыққұнды

Толыққұнсыз

01

Толыққұнды ақша

Толыққұнды (нақты) ақша – бұл номиналды (оларда көрсетілген) құны олардың нақты құнына сәйкес келетін ақша

02

Толықкүнсыз ақша

Толықкүнсыз ақша (нақты ақшаны алмастырғыштар) – бұл номиналды құны нақтыдан жоғары ақша, яғни олардың сатып алу қабілеті ақша қатынастарының тасымалдаушысы болып табылатын тауарлардың ішкі құнынан асып түседі.

Қағаз ақшалар – бюджет тапшылығын жабу мақсатында шығарылатын және металға ауыстырылмайтын, сондай-ақ мемлекет белгілеген өзіндік номиналы бар құнның белгілері.

Несиелік ақшалар - тауар өндірісінің дамуымен, яғни тауарларды сатып алу және сатудың уақытын кешіктіріп төлеуге (несиеге) берілуімен байланысты пайда болған ақшалар.

Ақша айналысы

Ақша айналысы – шаруашылықтағы тауарларды өткізуге, сондай-ақ тауарлы емес төлемдерді және есеп айырысуларды жүзеге асыруға қызмет ететін қолма-қол және қолма-қолсыз ақша формаларындағы ақшалардың қозғалысы.

Қолма-қол ақша айналысы

Қолма-қол ақшалар айналысы – бұл нақты ақшалар қозғалысын білдіреді. Оған банкноталар, монеталар және қағаз ақшалар (қазыналық билеттер) қызмет етеді.

Өкінішке орай, тек қолма-қол төлей аласыз

Каспи аударым қандай номерде?

Қолма-қолсыз ақша айналысы

**Қолма-қол ақшасыз айналым –
қолма-қол ақшаның қатысуынсыз
құнның қозғалысы.**

Ақша айналымының заңы

Тауарлардың бағаларының сомасы

$A_{та} =$

Ақша айналымының саны

Динамика безналичных транзакций в РК

млрд тенге

15 000

12 000

9 000

6 000

3 000

0

- Снятие с банкоматов (L)
- Безнал. Транзакции (L)
- МО - наличные деньги в обращении (L)
- Коэф. безналич. транзакции / снятие с банкоматов (R)

700%

600%

500%

400%

300%

200%

100%

0%

18%

0

январь.17

май.17

сентябрь.17

январь.18

май.18

сентябрь.18

январь.19

май.19

сентябрь.19

январь.20

май.20

сентябрь.20

январь.21

май.21

сентябрь.21

январь.22

май.22

сентябрь.22

+41%

+11%

+16%

139%

+2%

+23%

+6%

+12%

34%

48%

262%

376%

548%

2-Дәріс-Ақшаның түрлері және ақша айналымы

Дәріс жоспары:

1. Ақшаның түрлері. Металл толыққұнды ақша
2. Толыққұнсыз ақша
3. Несиелік ақша
4. Электрондық ақша
5. Ақша айналымы

1. Ақшаның түрлері. Металл толыққұнды ақша

Тарихи даму барысында бастапқыда металл ақшаны пайдалануға негізделген металл ақша айналымы жүйесі қалыптасты.

Әмбебап эквиваленттің материалдық жағының ерекшеліктерінен туындайтын ақшаны жіктеу металл ақшаны шартты түрде толыққұнды және толыққұнсыз деп бөлуге мүмкіндік береді.

Толыққұнды (нақты) ақша – бұл номиналды (оларда көрсетілген) құны олардың нақты құнына сәйкес келетін ақша, яғни олар жасалған металдың құны (монетаның алдыңғы жағы – аверс, артқы жағы – реверс, қыры – гурт).

Алғашқы монеталар біздің дәуірімізге дейінгі XII ғасырда Қытайда, ал VII ғасырда ежелгі Лидия мемлекетінде (Кіші Азия) пайда болды. Олар мыс, күміс, қола, алтыннан қолмен жасалған. Монеталарда, әдетте, таңбаның жалпы белгісі бейнеленген және бас жоғарғы билеуші - қаған атағы көрсетілген. Ол кезде олардың әрқайсысы өз титулымен өз монеталарын шығарды, сондықтан олар тек суреттермен ғана емес, қалыңдығы мен пішінімен де бір-бірінен өте ерекшеленеді.

Кейінірек, Орта ғасырларда қазіргі Қазақстан аумағымен шектесетін Қыпшақта күміс тенге мен мыс пул болды. Мыс монеталар әдетте тұрмыстық сатып алу үшін, ал күміс монеталар сыртқы сауда операциялары үшін пайдаланылды.

XVIII ғасырдың басында Қазақстан Ресей құрамына кіргеннен кейін біздің елде біртіндеп ресейлік монеталар мен ақша белгілері тарала бастады. 1895-1897 жылдардағы Қазақстан алдындағы ақша реформасымен алтын монеталы айналымы бар алтын монометаллизм жүйесі енгізілді.

Айналымда алтын, күміс және мыс монеталар болды. Ақша белгілерінің негізгі түрі Мемлекеттік Банктің несиелік билеттері болды, олар 92% алтынмен қамтамасыз етілді. Ақша массасының негізгі бөлігі нақты ақшаға - алтын монеталарға кедергісіз бөлінетін номиналды айналым құралдарынан тұрды, сондықтан халықтың сеніміне ие болды.

Ішкі құндылыққа ие бола отырып, толыққұнды ақша байлықтың басқа түрлеріне де, олар айналысатын нарықтық жағдайларға да байланысты емес. Толық ақшаға тауарлық ақшаның барлық түрлері, алтын және күміс монеталар кіреді.

Толыққұнсыз ақша (нақты ақшаны алмастырғыштар) – бұл номиналды құны нақтыдан жоғары ақша, яғни олардың сатып алу қабілеті ақша қатынастарының тасымалдаушысы болып табылатын тауарлардың ішкі құнынан асып түседі. Бұл ақшаның сатып алу қабілеті тек нарықтық жағдайлармен анықталады, ал толыққұнсыз ақшаның ішкі құны оған ешқандай әсер етпейді. Толыққұнсыз ақшаға қағаз, несиелік ақшасының барлық түрлері және металл белгілері кіреді (биллон монетасы – мыс пен алюминийден жасалған ұсақ монета).

Тарихи даму барысында ең алдымен металл ақшаны пайдалануға негізделген металл ақша айналымының жүйесі қалыптасты.

Бастапқыда (әсіресе XVI – XVIII ғасырларда) биметаллизм жүйесі болған.

Биметаллизм – әмбебап эквиваленттің рөлі екі металға бекітілген: алтын және күміс. Бұл дегеніміз, бұл металдар тең негізде айналды және олардың арасында тұрақты қатынас орнатылды.

Шектеусіз айналым және монетаны еркін соғу, бір тауарға екі баға белгілеу көзделді. Бұл жүйе XVI - XVIII ғасырларда болған, ал Батыс Еуропаның бірқатар елдерінде XIX ғасырда да жұмыс істеген.

Биметаллизмнің үш жүйесі белгілі:

1. Алтын мен күміс монеталардың арақатынасы өздігінен орнатылатын параллель валюта.

2. Қос валюта, мемлекет металдар арасындағы қатынасты белгілеп, алтын мен күміс монеталарды басып шығару және оларды халық қабылдауы осы арақатынаста жүргізілді

3. Ақсақ валюта, алтын және күміс монеталар заңды төлем құралы болады, бірақ тең негізде емес. Мысалы, егер күмістен жасалған монеталар жабық түрде шығарылса, онда олар іс жүзінде алтын белгілері ретінде әрекет етті.

XIX ғасырдың аяғында күміс өндірісінің арзандауы нәтижесінде және оның құнсыздануы алтын монеталар айналымнан қазынаға ауыса бастады, яғни «жаман ақша айналымнан жақсыларды ығыстыра бастады».

XIX ғасырда биметаллизмді тек бір металға негізделген монометаллизм жүйесі алмастырды, яғни әмбебап эквиваленттің рөлі бір металға бекітілген. Күміс монометаллизм Ресейде (1843 - 1852), Үндістанда (1852 - 1893), Қытайда (1935 жылға дейін) болған.

Алтын монета стандарты еркін бәсекелестік кезеңіндегі капитализм талаптарына сәйкес келді, өндірістің дамуына, несие жүйесіне, әлемдік саудаға және капиталды экспорттауға ықпал етті. Алтын стандарт дәуірі кейде жедел индустрияландыру мен экономикалық өркендеумен байланысты.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан бастап алтын біртіндеп қағаз және несие ақшаларымен айналымнан шығарылды: кейіннен халықаралық айналымды алған алтынды демонетизациялау процесі басталды.

Ол алдымен елдің ішкі айналымындағы айналым және төлем құралы функцияларын, содан кейін 1976 жылдан бастап әлемдік ақша функциясын орындауды тоқтатты. Толығырақ «Халықаралық валюта-несие қатынастары» бөлімін қараңыз.

Осылайша, металл ақша айналымы жүйесі бұрынғы нәрсе болды. Қазіргі уақытта монеталар әртүрлі қорытпалар мен алюминийден жасалады.

Толыққұнсыз ақша (нақты ақшаны алмастырғыштар) – бұл номиналды құны нақтыдан жоғары ақша, яғни олардың сатып алу қабілеті ақша қатынастарының тасымалдаушысы болып табылатын тауарлардың ішкі құнынан асып түседі. Бұл ақшаның сатып алу қабілеті тек нарықтық жағдайлармен анықталады, ал толыққұнсыз ақшаның ішкі құны оған ешқандай әсер етпейді. Толыққұнсыз ақшаға қағаз, несие ақшасының барлық түрлері және металл белгілері кіреді (биллон монетасы – мыс пен алюминийден жасалған ұсақ монета).

Сондай-ақ ақшалар қағаз ақша және несиелік ақша деп бөлінеді. Қағаз ақшалар – бұл нағыз ақшалардың өкілдері. Тарихта оларайналыста жүрген алтын және күміс монеталардың орынбасарлары ретінде пайда болды. Қағаз ақша – ақша әлемінің салыстырмалы жаңалығы. Қағаз ақша белгілері – бұл толыққұнсыз ақша, тек олардың белгілері. **Қағаз ақшалар** (қазыналық билеттер) – бюджет тапшылығын жабу мақсатында шығарылатын және металға ауыстырылмайтын, сондай-ақ мемлекет белгілеген өзіндік номиналы бар құнның белгілері.

Олар, әдетте, үкімет қаражатқа мұқтаж болған кезеңдерде, соғыстар мен төңкерістер кезінде, қаржыландырудың басқа көздері (салықтар, қарыздар және т.б.) таусылған кезде пайда болды.

Ең алғаш олар Қытайда ыңғайсыз толыққұнды мыс ақшаларын ауыстыру үшін шығарылды. Ал купюраны толыққанды ақшаға еркін айырбастауға болатын кезде, олар сәтті айналды. Кейінірек, XIII ғ., қағаз ақшалар Персияда, ал XIV ғ. Жапонияда шығарылды.

Алайда, басқа елдерде олар «нақты ақшаны» алмастырғыштарды, яғни монеталарды кеңінен қолданды, мұндай құндылық белгілерінің номиналын егемендіктің мөрімен немесе саудагердің немесе банкирдің қолымен және жеке мөрімен куәландырды. Бастапқыда қосымша айырбастау құралдары түрінде тауарды сақтауға қабылдау, салық төлеу, несие беру туралы қолхаттар пайда болды. Олардың айналымы сауда мүмкіндіктерін кеңейтті, бірақ сонымен бірге бұл қағаз көшірмелерін металл монеталарға айырбастауды қиындатты.

Батыс елдерінің арасында бірінші болып Солтүстік Америка штаттары қағаз ақшаларын шығара бастады – 1690 жылы мұндай банкноттар Массачусетс штатында шығарылды.

Еуропада Франция бірінші болып американдық тәжірибені қабылдауға шешім қабылдады: 1716-1720 жылдары әйгілі экономист және банкир Джон Ло (1671-1629) Корольдік Банктің банкноттарын басып шығара бастады. Болашақта әлемдік экономика Джон Ло салған жолмен жүріп, орталық банктер құра бастағанда, оларға банкноттар шығаруға ерекше құқық берілді.

Қазақстан аумағында қағаз ақша белгілері XVIII ғасырдың соңында пайда болды.

Ғасырдың аяғында артық шығарылған ақша айырбастауды тоқтата тұруға мәжбүр етті, бөлінген рубльдің бағамы, әрине, төмендей бастады, ал тауар бағасы қымбаттады.

Ақша «жаман» және «жақсы» деп бөлінді. Томас Грехэм Заңы бойынша жаман ақша жақсыларды ығыстырады: айналымнан нарықтық құны жаман ақшаға шаққанда жоғары ақшалар шығады. Олар жай үйде, банк сейфтерінде «жасырылады».

«Жаман» ақшаның рөлін орындаушылар айналымнан алтынды ығыстырған банкноттар болды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан бері банкноттарды алтынға айырбастауды тоқтату үрдісі кең таралды. Содан кейін Банк билеттері қазынашылық билеттерден, қағаз ақшаның екінші түрінен іс жүзінде ажыратыла бастады. Орталық банктердің алдында ақша айналымын қырағылық бақылау міндеті тұрды. Шын мәнінде, қағаз ақшаның өзі пайдалы құндылыққа ие емес.

Қағаз ақша – рәміздер, құндылық белгілері. Неліктен алтыннан жаппай және кейіннен бекітілген қалдық пайда болды? Қарапайым түсініктеме: қағаз ақшаны пайдалану оңай, оны алып жүру оңай. «Қағаз ақшаны арзан айналым құралы ретінде қарау керек» деп айтқан әйгілі ағылшын адамы Адам Смиттің сөздерін еске түсірейік.

Шынында да, айналымда монеталар жойылады, асыл металдың бір бөлігі жоғалады. Оның үстіне өнеркәсіп, медицина, тұтынушылардың алтынға деген қажеттілігі артты. Ең бастысы – триллион доллармен, теңгемен, Франк және басқа да ақша бірлігімен жүретін тауар айналымына алтынның қызмет көрсетуі мүмкін емес.

Қағаз ақша айналымына көшу тауар алмасу шеңберін күрт кеңейтті. Қағаз ақша-банкноттар мен қазынашылық билеттер-мемлекет аумағында төлем құралы ретінде қабылдануға міндетті. Олардың құны осы ақшаға сатып алуға болатын тауарлар мен қызметтердің санымен ғана анықталады.

Сонымен, XX ғ. қағаз ақшаны айналымға шығумен және алтын мен күмісті нарықтық бағамен сатып алуға болатын тауарға айналдырумен ерекшеленеді.

Қағаз ақша деп – мемлекеттік қазынашылық бюджеттік қажеттіліктер үшін тікелей немесе жанама түрде шығаратын және мәжбүрлі сатып алу қабілетімен жабдықталған ақша белгілерін түсіну керек. Оларға қазынашылық билеттер, әр түрлі суррогаттар (қазынашылық вексельдер, мемлекеттік облигациялар, мемлекеттік бағалы қағаздардың кейбір түрлері және биллон монетасы) жатады.

Қағаз ақша – бұл мәжбүрлі номиналға ие, металлға айырбасталмайтын және мемлекет өз шығындарын өтеу үшін шығаратын ақша белгілері.

Қазіргі ақша – бұл әлеуметтік құбылыс. Оларды мемлекеттік билік тағайындайды. Олардың түсі, мөлшері және көркемдік құндылығы сатып алушылар мен сатушылар үшін үлкен рөл атқармайды. Ақшаға деген сенім белгілі бір мемлекеттік биліктің беделіне деген сеніммен анықталады. Мемлекет атынан қоғам қағаз және пластик парақшалар түрінде және сурет түрінде басқаларға ақша тағайындай алады, ал кейбір азаматтар оларды өз қажеттіліктері үшін ақша ретінде пайдаланады. Сондықтан бүгінде ақша «декреттік» деп аталады.

Мемлекет ақшаның таралымын-эмиссиясын бақылауда ұстайды. Егер ақшаны шығару шектелмеген болса немесе оны әркім басып шығара алатын болса, онда бағалар күрт көтеріліп, ақша құнсызданып, оларды ешкім пайдаланбайтын еді. Қоғам натуралды айырбасқа оралады.

Қағаз ақша табиғатта тұрақсыз, яғни олар әдетте құнсызданады, өйткені олар бюджет тапшылығын жабу үшін шығарылады. Олар алтынға айырбасталмайды және өзіндік ішкі құны жоқ, сондықтан айналымнан артық ақшаны алу механизмі (Қазына механизмі) жұмыс істемейді, сондықтан қажеттіліктен тыс шығарылған қағаз ақша айналым арналарында қалып, құнсызданады. Ақшаның құнсыздануы – бір қағаз ақша бірлігінің сатып алу қабілетінің өзгеруі (бірақ барлық қағаз ақша массасы емес).

Ақшаның құнсыздануының екі түрі бар:

- ішкі – ішкі нарықтағы тауарларға қатысты құнсыздану, яғни бағаның өсуі;
- сыртқы – шетел валютасына қатысты ақшаның құнсыздануы, яғни ұлттық валюта бағамының төмендеуі.

Несиелік ақшалар - тауар өндірісінің дамуымен, яғни тауарларды сатып алу және сатудың уақытын кешіктіріп төлеуге (несиеге) берілуімен байланысты пайда болған ақшалар. Несиелік ақшалардың шығуы банктердің несиелеу операцияларымен байланысты. Мұндай ақшалардың басты мақсаты: ақша айналымын икемді ету; нағыз ақшаларды үнемдеу; қолма-қолсыз ақша айналымының дамуына мүмкіндік жасау. Несиелік ақшалардың мынадай түрлері бар: *вексель, банкнота, және чек.*

Ақша айналысы – шаруашылықтағы тауарларды өткізуге, сондай-ақ тауарлы емес төлемдерді және есеп айырысуларды жүзеге асыруға қызмет ететін қолма-қол және қолма-қолсыз ақша формаларындағы ақшалардың қозғалысы.

Қолма-қол ақшалар айналысы – бұл нақты ақшалар қозғалысын білдіреді. Оған банкноталар, монеталар және қағаз ақшалар (қазыналық билеттер) қызмет етеді.

Қолма-қол ақшасыз айналым – қолма-қол ақшаның қатысуынсыз құнның қозғалысы. Қазақстанда қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың үлесі 1.01.2023 ж. жағдай бойынша ақша массасының 89,3% - ын құрайды.

Біздің мемлекетіміздің аумағында қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар мынадай төлем құжаттарының көмегімен жүзеге асырылады:

- төлем тапсырмасы;
- инкассалық өкім;
- төлемдік талап-тапсырма;
- төлем карточкасы;
- чектер;
- вексельдер.

Сонымен қатар, қолма-қолсыз ақшамен есеп айырысуды ұйымдастырудың мынадай екі қағидасы қолданылады:

- 1.) төлемнің мерзімділігі;
- 2.) төлемнің қамтамасыз етілуі.

Төлемнің мерзімділік қағидасы - шаруашылық несиелік сақтандыру шарттарында, ұжымдық шарттарда және ҚР Қаржы министрлігінің нұсқауларында көрсетілген мерзімдерге сәйкес есеп айырысуды жүзеге асыру.

Төлемнің қамтамасыз етілуі төлем мерзімінің сақталуы үшін ондағы өтімділік қаражаттардың кепілдеме ретінде болуын білдіреді.

Ақша айналысының заңы – тауарлар айналысы үшін қажетті *ақшалардың* санын (**Ата**) анықтайды.

$$A_{\text{та}} = \frac{\text{Тауарлардың бағаларының сомасы}}{\text{Ақша айналымының саны}}$$

Бұл жерде бір айта кететіні, ақшаның төлем құралы қызметін атқаруымен байланысты бұл формула да нақтылануды талап етуде.

Ағымдағы жылдың 5 айында қазақстандық және шетелдік эмитенттер шығарған төлем карточкаларын пайдалана отырып, қолма-қол ақшасыз төлемдер көлемі 51,2 трлн теңгені құрады. Бұл көрсеткіш 2022 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 45,4%-ға артық. Республика аумағында қолма-қол ақшасыз төлемдердің негізгі көлемі, күткендей, интернет пен ұялы телефондар бойынша төмендеді: 42,2 трлн. Тағы 7,5 триллион теңге POS-терминалдар арқылы төлемдерден, 1,5 триллион теңге QR код арқылы төлемдерден түскен.

Электрондық ақша

Өткен ғасырдың 60-жылдарының басында компьютерлерді банк жүйесіне енгізу пластикалық карталарды қолдануға мүмкіндік берді. Электрондық ақша дегеніміз – иелерінің иелігіндегі құрылғыларда (пластикалық карталарда) электронды түрде сақталатын ақша бірлігі.

Автоматтандырылған есеп айырысу палаталары, автоматтандырылған кассир жүйелері (электрондық кассалар мен банкоматтар) және сатып алу пунктінде орнатылған терминалдар электрондық ақша жүйесінің негізгі элементтері болып табылады. Электрондық ақша эмиссиясын пластикалық картаның иесіне қызмет көрсететін банк жүргізеді. Бір жағдайда эмиссия клиенттің банктегі шотындағы ақша қаражатымен қамтамасыз етіледі және сатып алу құны бірден шоттан алынады. Ал басқасында, банк клиентке несие бере отырып, электрондық ақшаны эмиссиялайды және пластикалық карточканың иесіне тауарларды немесе қызметтерді сатып алу кезінде олардың төлемін кейінге қалдыруға мүмкіндік береді.

Төлем карточкалары XX ғ.60-шы жылдарының ортасынан бастап әлемде кеңінен пайдаланыла бастағанына қарамастан, Қазақстанда төлем карточкаларының нарығы 1993 ж. ғана электрондық әмияндар тұжырымдамасы негізінде микропроцессорлық дебиттік және несиелік карточкаларды қолдана отырып, төлем карточкаларының ұлттық банкаралық жүйесін құруға дайындықтан бастап дами бастады.

Электрондық әмиян тұжырымдамасын іске асыру есеп айырысуды жүзеге асырғанға дейін, яғни «таза» түрде қарастырылмайды, бірақ клиенттердің микропроцессорлық карточкаларында ескерілетін ақша іс жүзінде банкте клиенттердің жеке шоттарында қалады, осылайша оларды банк жүйесінде жинақтауға мүмкіндік береді. Халық тауарлар мен қызметтер үшін есеп айырысуды Қазақстан Республикасының кез келген жерінде және осындай карточканы ұстаушыға қандай банкте қызмет көрсетілетініне қарамастан жүргізуге мүмкіндік алады.

Қазақстан аумағында пластикалық карточкалардың жұмыс істеуінің заңнамалық негізі болып табылады:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасында төлем карточкаларын шығару және пайдалану қағидаларын бекіту туралы» 2000 жылғы 24 тамыздағы №331 қаулысы.

2. ҚР ҰБ Басқармасының 2002 жылғы 2 шілдедегі №713 «Микропроцессорлық карточкалар негізінде төлем карточкаларының ұлттық банкаралық жүйесін дамыту бағдарламасын бекіту туралы» қаулысы.

3. Қазақстан Ұлттық Банкі Басқармасының «Микропроцессорлық карточкалар негізінде төлем карточкаларының ұлттық банкаралық жүйесінің жұмыс істеу қағидаларын бекіту туралы» 2002 жылғы 23 желтоқсандағы №510 қаулысы.

2021 жылдың қаңтар-мамырында қазақстандық эмитенттердің төлем карточкаларын пайдалана жүргізілген транзакциялардың көлемі 23,9 трлн. теңгеге жетіп, транзакциялар саны 1 661,0 млн. бірлікті құрады.

Оның ішінде қолма-қол жасалмайтын транзакциялар саны 2,5 есе, ал (транзакциялардың саны 1134,1 млн. және көлемі 2,4 есе өсіп 17,9 трлн. тенге құрады. Төлем карточкаларын ұстаушылардың қолма-қол ақшаны алу операцияларының саны 88,6 млн. бірлікті, көлемі 5 992,2 млрд. теңгені құрады. 2020 жылдың осындай уақыт аралығымен салыстырғанда ақша шешу операцияларының саны 10,7%-ға, көлемі 26,8%-ға артты.

Пластикалық карталар арнайы пластиктен жасалған және олардың көпшілігінде стандартты өлшем бар: 2,125 x3, 375 (шамамен 53,9x85,6 мм) және қалыңдығы 0,039 (~0,76 мм).

Пластикалық карталарды бірқатар параметрлер бойынша жіктеуге болады. Ең бастысы – пайдалану мақсаты. Карточкаларды банктік (кейде төлем деп те атайды) және банктік емес (сәйкестендіру, клуб және жеңілдік) деп бөлуге болады.

Банк карточкалары оларды шығарған кезде және айналыс барысында банк операциялары жүзеге асырылады деп болжайды: шоттар ашу, есеп айырысу және кассалық қызмет көрсету, валюта айырбастау операциялары және т.б. мұндай карта банк жүйесінің төлем механизмін жетілдірудегі көпжылдық жұмысының нәтижесі, қазіргі адамның ажырамас атрибуты.

Бұл карточкада әдетте мынадай ақпарат орналасады: алдыңғы жағында карточка иесінің аты, нөмірі, қолданылу мерзімі, эмитент банктің логотипі, төлем жүйесінің логотипі жазылады. Кейбір карточкаларда қолдан жасаудан қорғау құралдарының бірі ретінде голограмма қолданылады, артқы жағында иесінің қолы қойылатын орын, магниттік жолақ, кейде иесінің фотосуреті және карточканы қолма-қол ақшаға айналдыруға болатын банкомат желілерінің логотиптері орналасқан.

Карточка нөмірі 16 саннан тұрады: алғашқы алты сан - эмитент банктің коды (Issuing Bank); келесі тоғыз сан-карточканың банктік нөмірі (карт - шот нөмірі); соңғы сан-бақылау нөмірі.

Төлем карточкасы – бұл карточканы пайдаланатын тұлғаға тауарларға және/немесе қызметтерге қолма-қол ақшасыз төлем жасауға, сондай-ақ банктердің бөлімшелерінде (филиалдарында) және банк автоматтарында (банкоматтарында) қолма-қол ақша алуға мүмкіндік беретін дербестендірілген төлем құралы. Карточканы қабылдайтын сауда/қызмет көрсету кәсіпорындары мен банк бөлімшелері карточкаға қызмет көрсету нүктелерінің желісін (немесе қабылдау желісін) құрайды.

Электрондық ақпаратты тасымалдаушы ретінде төлем карточкалары магниттік жолағы бар карточкаларға және чипі (микросхемасы) бар карточкаларға бөлінеді. Біріншісі магниттік карталар деп аталады, екіншісі - смарт-карталар (smart cards), «ақылды» карталар, чип карталары (chip cards).

Магниттік жолағы бар карточкалардың артқы жағында магниттік жолағы болады, онда картаның нөмірін (банктік ағымдағы шот), иесінің тегін, атын, жарамдылық мерзімін (VISA, EUROCARD, MASTERCARD) қоса алғанда, ақпарат сақталады, магниттік жолақта иесінің шотының жай-күйі туралы ақпарат жоқ.

Карточка сауда терминалы арқылы «өткізілген» кезде, оның иесінің банк шотының нөмірі магниттік жолақ арқылы белгіленеді, содан кейін банктің процессингтік орталығымен осы шотта болжамды сатып алуды төлеу үшін қажетті соманың болуын растау

үшін байланыс орнатылады. Басқаша айтқанда, осы карточканың эмитенті болып табылатын банктің оны пайдалана отырып операция жүргізуге рұқсаты сұралады.

Банктің оның көмегімен жасалған есеп айырысу құжаты бойынша ақша аудару міндеттемесін тудыратын банктік карточканы қолдана отырып операцияны жүзеге асыруға рұқсаты авторизация деп аталады. Банктің рұқсатын алған кезде сауда терминалы слипті (арнайы сауда чегін) үш данада басып шығарады: біреуі сатып алушыға беріледі, екіншісі сауда кәсіпорнында қалады, ал үшіншісі төлем жасау үшін банкке жіберіледі. Ұсынылған слиптің негізінде банк карточка иесінің шотынан ақшаны есептен шығарады және оны сауда кәсіпорнының шотына есептейді.

Интегралды микросхемасы бар карточка (смарт-карта) – жад картасы. Магниттік жолақтың орнына оның иесінің банктік шотының ағымдағы жағдайы туралы ақпаратты сақтайтын және онда қажетті соманың болуын (немесе болмауын) растайтын микросхемасы (микропроцессоры) бар. Нәтижесінде, терминалды құрылғыға енгізілген кезде мұндай карталардың авторизация жылдамдығы әлдеқайда жоғары – 5-10 с. ақпарат көлемі магниттік жолағы бар карталарға қарағанда әлдеқайда көп, бірақ олар қымбатырақ.

Смарт - карталардың модификацияларының бірі – «электрондық әмиян». Оны құру тұжырымдамасы салыстырмалы түрде жаңа, тек қуатты карта жүйелері оны шығарады. Кәдімгі пластикалық карталардан айырмашылығы, «электрондық әмияндар» клиенттің барлық ағымдағы банктік шотына қосылмаған. Ол белгілі бір ақша сомасына «зарядталады», сондықтан оның көмегімен жасалған есептеулер ешқандай авторизацияны қажет етпейді.

«Электрондық әмиян» банкте картаның белгілі бір түрі түрінде бос сатылады. Оны әдеттегі шотқа белгілі бір ақша сомасын енгізу арқылы сатып алуға болады, ол осы сома толық есептен шығарылғанға дейін толтырылмайды. Бұл сомаға «электронды әмиян» «зарядталады», яғни оның иелері тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу арқылы жұмыс істейді. Барлық сома таусылған кезде «электрондық әмиянды» қайтадан «жүктеуге» болады.

Осылайша, ол ақшаны электронды түрде сақтаудың бір түрі ретінде әрекет етеді. Сыйымдылығы шектеулі болғандықтан, оның жоғалуы үлкен шығын әкелмейді, сондықтан қымбат қорғаныс жүйелерін және иесін сәйкестендіруді қажет етпейді, яғни ол анонимді болып табылады.

Магниттік карталар бүгінгі күні ең көп таралған. Бірақ сарапшылардың пікірінше, смарт-карталар болашақта кең таралады. Жақында карталардың осы түрін төлем құралы ретінде пайдаланудың айтарлықтай өсуі байқалды.

Сондай-ақ, карточкаларды сәйкестендіру ақпаратын қолдану әдісі бойынша бөлуге болады (карта иесінің аты, нөмірі, жарамдылық мерзімі және т.б.), бұл ақпаратты арнайы эмбоссер аппараты (embosser) бедерлі қаріппен жазуға болады, содан кейін карта эмбоссирленген деп аталады.

Оқшауланбаған карточкаларда сәйкестендіру ақпараты күйдәріледі және әдетте бұл карталар тек электронды пайдалануға арналған.

Функционалдық сипаттамалары бойынша банк карталары несиелік және дебеттік болып бөлінеді. Несие иесіне карточкаға (карт-шотқа) байланған банктік шоттағы қалдыққа қарағанда құны жоғары тауарлар мен қызметтерді төлеу кезінде белгілі бір несие алуға мүмкіндік береді.

Дебеттік карточканың иесі тауарлар мен қызметтерді сатып алу үшін ақы төлей алады, сондай-ақ банкоматтардан қолма-қол ақшаны тек карт-шоттағы сома шегінде ала алады. АҚШ-та несие карталары басым болса, Қазақстанда дебеттік карточкалар барлық төлем карталарының басым бөлігін құрайды.

Несиелік және дебеттік карталар Жеке және корпоративтік болуы мүмкін. Жеке карточкалар (Customer cards) тек жеке тұлғаларға, корпоративтік карточкалар - тек компанияларға (ұйымдарға) беріледі.

Корпоративтік карточка компанияның шотына байланыстырылған және оның шаруашылық қызметіне және қызметтік іссапарларына байланысты шығындарды төлеу үшін тек компания қызметкеріне ғана ресімделуі мүмкін.

Жеке және корпоративті карточкаларды жіктеу аясында отбасылық карталарды бөлек түрге бөлуге болады. Олар жеке тұлғаларға ғана беріледі, сонымен қатар корпоративті, жеке карточкалар карта иесінің отбасының әр мүшесіне берілуі мүмкін. Отбасылық карталар белгілі бір мағынада корпоративті карточкаларға ұқсас-белгіленген лимит аясында төлем жасау құқығы карточка ұстаушының отбасы мүшелеріне беріледі. Бұл ретте қосымша пайдаланушыларға жеке дербестендірілген карточкалар ұсынылады.

Банк карточкаларын төлем жүйелері немесе қызмет көрсетілетін карточкалар қауымдастықтары (Card Associations) бойынша да бөлуге болады. Әлемде ең көп тарағандары келесі жүйелердің карталары: VISA, EuroCard / MasterCard және American Express (AMEX). Бір карточкаға тек бір төлем жүйесі ғана қолдау көрсетіп, қызмет көрсете алады.

Төлем жүйелері шеңберінде шығарылатын карточкалардың тағы бір түрі – электрондық карталар. Олар көптеген төлем жүйелерінде бар. VISA - да, мысалы, Visa Electron, MasterCard – Maestro. Жоғарыда айтылғандай, мұндай карталар оқшауланбаған және тек электронды пайдалануға арналған. Оларvty банкоматтардан қолма-қол ақша алуға болады, ал олармен тауарлар мен қызметтерді арнайы электрондық терминалдармен жабдықталған сауда нүктелерінде төлей алады. Банкоматтардан қолма-қол ақша алуға арналған электронды карталар бар, мысалы, Cirrus MasterCard жүйесінде.

Виртуалды ақша – бұл электронды ақшаның ерекше түрі және олардың пайда болуы интернет ұсынатын мүмкіндіктерге байланысты. Қазіргі уақытта интернетте ұсынылатын және виртуалды ақша арқылы төленетін көптеген қызметтер бар.

Солайша, виртуалды дүкендерде сатып алуға, виртуалды казиноға баруға, акцияларды сатып алуға, аналитикалық ақпаратты пайдалануға, кеңес алуға және т.б. Интернет арқылы тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу үшін көптеген пайдаланушылар арасында жылдам және қауіпсіз есеп айырысуға қызмет ететін виртуалды төлем жүйелері бар. Бұл жүйелердегі ақша сандармен ұсынылған, сондықтан оларды сандық деп атайды.

Сандық ақшаны компьютер дискісінде немесе смарт-карта жадында (микропроцессорлық пластикалық карталар) сақтауға болады. Сандық ақша эмиссиясын виртуалды төлем жүйесіне қызмет көрсететін банк жүргізеді. Шығарылған сандық ақшаны қамтамасыз ету банктегі клиенттің шотындағы қаражат арқылы жүзеге асады. Арнайы қауіпсіздік шаралары мен тарифтік саясат карталарды пайдалануды тиімді және сенімді етеді.

Кобренд пластикалық карталары бүгінде бүкіл әлемде өте танымал. Соңғы уақытта олар ТМД елдерінде де белсенді енгізілуде. Кобрендтің несиелік және депозиттік карталары- бұл банктер мен кез-келген компаниялар бірлесіп шығарған карталар. Олар тауарлар мен қызметтерге ақы төлеуге ғана емес, сонымен қатар Банктің серіктес компаниясынан жеңілдіктер мен бонустар алуға мүмкіндік береді.

Шетелде кобрендтер барлық пластикалық карталардың көп бөлігін құрайды. Мысалы, Еуропада әрбір бесінші карта - кобренд, ал АҚШ -та әрбір екінші карта.

Ірі сауда желілері мен супермаркеттермен бірге шығарылатын ең сәтті және көптеген карталар, бұл әлемдегі барлық кобрендтердің 60% құрайды. Екінші орында авиакомпаниялармен (шамамен 10%), одан әрі - жанармай құю станцияларының желілерімен және ұялы операторлармен (5% - дан) жобалар.

Мұндай карталарда тұтынушыларды «кэшбек» қызықтырады - әрбір сатып алу үшін бонустарды есептеу, әдетте бұл тауарлар құнының 1 - 2% - ы. Сома біртіндеп жинақталады және жыл соңында клиент оны ала алады.

Авиакомпаниялармен кобрендтерге келетін болсақ, мұнда клиент ақшалай пайызды ғана емес, сонымен бірге бонустық мильді де алады, олар болашақта тегін билетті сатып алуға, қызмет көрсету класын арттыруға немесе қонақ үй бөлмесін жалға алуға мүмкіндік береді.

Мұндай жобалар үлкен шығындарды, маркетингтік жұмысты және екі тараптың да қызығушылығын талап етеді. Картаны шығару жеткіліксіз, оны нарыққа белсенді түрде

тарату қажет. Кобрендті пластикалық карталар сатудың өте тиімді түрі екенін атап өткен жөн. Статистика бойынша сауда-сервистік желідегі осындай карталар бойынша айналым әдеттегіге қарағанда 30% - ға жоғары.

Қазақстандағы ең перспективалы сала телекоммуникациялар болып табылады, өйткені қазір ұялы операторлардың ең ауқымды клиенттік базаларының бірі бар, өйткені ұялы телефондар бүгінде барлығына дерлік қолжетімді.

Ақша айналымы.

Ақша нарықтық экономикада өте маңызды рөл атқарады. Нарық ақша, ақша айналысынсыз мүмкін емес. Ақша айналымы – тауарларды сатуға қызмет көрсететін қолма-қол және қолма-қол емес нысандағы ішкі айналымдағы ақша қозғалысы, сондай-ақ шаруашылықтағы тауарлық емес төлемдер.

Ақша айналымы әр түрлі кластағы кірістерді қоса алғанда, жалпы әлеуметтік өнімнің айналымына делдал болады. Ақша айналымы тек тауарлардың ғана емес, сонымен бірге несиені мен жалған капиталдың қозғалысына қызмет етеді.

Тауар-ақша қатынастары жағдайында тауарларды сатып алу-сату, қызметтерді көрсету, сондай-ақ ақшалай нысанда міндеттемелердің әртүрлі түрлерін қанағаттандыру процесінде есеп айырысулар мен төлемдер туындайды. Барлық ақшалай төлемдердің жиынтығы ақша айналымын құрайды, оның көп бөлігі кәсіпорындардың сатылатын тауарлар мен қызметтер үшін қолма-қол ақшасыз төлемдері болып табылады. Мұндай төлемдер халықтың ақшалай кірістері мен шығыстарының бір бөлігіне де делдал болады.

Ақша айналымы – бұл қолма-қол ақша және қолма-қол ақшасыз айналымдардың жиынтығы. Олардың арасында тығыз байланыс бар: ақша үнемі қолма-қол ақшадан қолма-қол ақшаға ауысады және керісінше. Осы екі компоненттің арақатынасы төлем-есеп айырысу қатынастарының дамуы мен жетілуіне қарай өзгереді.

Тауар айналымы мен төлем-есеп айырысу қатынастарының дамуымен ақша массасының құрылымы мен ақша айналымының қолма-қол және қолма-қол ақшасыз салалары арасындағы қатынас өзгереді. Егер XIX ғасырдың соңына дейін кез келген елдің ақша айналымында қолма-қол есеп айырысу басым болса, қазіргі уақытта дамыған мемлекеттерде төлемдердің басым бөлігі қолма-қол ақшасыз тәртіппен жасалады.

Банктер мен жинақ қассаларының шоттары бойынша сомаларды аудару жолымен чектер, несиелік карточкалар қызмет көрсететін қолма-қол ақшасыз ақша айналымы, электрондық аударымдар басым болады. Есептеулерді компьютерлендірудің арқасында шоттарға жазылған ақша қолма-қол ақшасыз қолма-қол ақшаға оңай ауысады. Сонымен қатар, қазынашылық вексельдер, облигациялар, банкке белгілі бір соманы немесе алтынды салғанын растайтын сертификаттар ақша айналымына енеді.

Қолма-қол ақша айналымы және оны ұйымдастыру.

Қолма-қол ақша айналымы – айналым саласындағы қолма-қол ақшаның қозғалысы және олардың 2 функцияны орындауы: төлем құралдары және айналым құралдары. Қолма-қол ақша тауарларға, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге ақы төлеу үшін; тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің қозғалысына байланысты емес есеп айырысу үшін (жалақы, сыйлықақы, жәрдемақы, стипендия, зейнетақы төлеу бойынша, сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру өтемақыларын төлеу бойынша, бағалы қағаздарға ақы төлеу және олар бойынша кіріс төлеу кезінде, халықтың төлемдері бойынша, шаруашылық мұқтаждарына, іссапарларға ақы төлеуге, өкілдік шығыстарға, ауыл шаруашылығы өнімін сатып алуға және т. б. есеп айырысулар) қолданылады.

Қолма-қолсыз ақша айналымы және қолма-қол ақшасыз есеп айырысу нысандары

Қолма-қол ақшасыз айналым – қолма-қол ақшаның қатысуынсыз құнның қозғалысы. Қазақстанда қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың үлесі 1.01.21 ж. жағдай бойынша ақша массасының 89,3% - ын құрайды. Кез келген елде қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың жоғары деңгейі барлық ақша айналымын дұрыс, сауатты ұйымдастыру туралы айтады.

Қолма-қол ақшасыз ақша айналымы несиелік мекемелердегі шоттар бойынша ақша қаражатын аудару және өзара талаптарды есепке алу арқылы қолма-қол ақшаны пайдаланбай жүзеге асырылатын қолма-қол ақшасыз есеп айырысу арқылы жүзеге асырылады. Мұндай есептеулер ақша айналымын жеделдетуде, айналысқа қажетті қолма-қол ақшаны қысқартуда, қолма-қол ақшаны басып шығаруға және жеткізуге жұмсалатын шығындарды төмендетуде маңызды экономикалық мәнге ие.

Есептеу қатынастарына келесі элементтер кіреді:

- есеп айырысуға қатысушылар – қаражатты жеткізуші және жүк алушы, төлеуші және алушы;

- есеп айырысу мәмілесінің (операциясының) объектісі – тауар-материалдық құндылықтар, көрсетілген қызметтер, орындалған жұмыстар, қаржылық талаптар мен міндеттемелер, сондай-ақ ақша және валюта қаражаты;

- төлемдерді жүзеге асыратын органдар – банк жүйесі (коммерциялық банктер және есеп айырысу-кассалық орталықтар, сондай-ақ клирингтік мекемелер);

- есептеулердегі делдалдар – факторингтік компаниялар мен фирмалар, сондай-ақ кепілгерлер.

Банктердің қатысу сипатына байланысты есеп айырысулар банктерді айналып өтіп, контрагенттер жүзеге асыратын банктік емес, бір банкте шоттары бар контрагенттер арасындағы банктік емес және әртүрлі коммерциялық банктер арасындағы ақша қозғалысына әсер ететін банкаралық болып бөлінеді.

Ақшалай қаражатты сақтау және есеп айырысу операцияларын жүргізу үшін әрбір шаруашылық жүргізуші субъектіге коммерциялық банкте кәсіпорынның мәртебесіне, қызметінің сипатына және қаржыландыру көзіне қарай есеп айырысу, ағымдағы, несие, депозиттік және басқа да шоттар ашылады.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың негізі 1930-1932 жылдардағы несие реформасы кезінде қаланды. 30-шы жылдардан бастап 1993 жылға дейін біздің елде қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жүйесі басқарудың қымбат механизміне бейімделді және экономиканы басқарудың әкімшілік-командалық әдістеріне сәйкес келді.

Шаруашылықтағы қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар белгілі бір жүйе бойынша ұйымдастырылған, бұл қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды ұйымдастыру принциптерінің, оларды ұйымдастыруға қойылатын талаптардың, нақты шаруашылық жүргізу шарттарымен анықталған талаптардың, сондай-ақ есеп айырысудың нысандары мен әдістерінің және олармен байланысты жұмыс процесінің жиынтығы деп түсініледі.

Шаруашылық жүргізудің нарықтық жағдайларында қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың бірінші қағидаты оларды клиенттерге қаражатты сақтау және аудару үшін ашылатын банктік шоттар бойынша жүзеге асырудан тұрады. Шаруашылық жүргізудің нарықтық жағдайларында банк арқылы есеп айырысуды жүргізу экономикалық орындылыққа негізделуге, нарық субъектілерінің экономикалық дербестігімен және олардың өз әрекеттері үшін материалдық жауапкершілігімен үйлесуге тиіс.

Екінші қағидат – шоттардан төлемдерді банктер өз иелерінің бұйрығымен олар белгілеген төлем кезектілігі бойынша және шоттағы қаражат қалдығы шегінде жүргізуі керек. Бұл қағидатта нарық субъектілерінің өз шоттарынан төлемдердің кезектілігін өздері анықтау құқығы бекітілген. Бұл шаруашылық иелерінің шынайы экономикалық дербестігін бекіту жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Бұл жағдайда банк есеп айырысуға қатысушы нарық субъектісіне қоятын басты талап – шоттағы қолда бар қаражат қалдығы шегіндегі төлемдер.

Үшінші қағидат – нарық субъектілерінің қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың нысандарын еркін таңдау және банктер шарттық қатынастарға араласпаған жағдайда оларды шаруашылық шарттарда бекіту қағидаты. Бұл принцип сонымен қатар барлық нарық субъектілерінің (меншік нысанына қарамастан) шарттық және есеп айырысу қатынастарын ұйымдастырудағы экономикалық тәуелсіздігін бекітуге және олардың осы қатынастардың

тиімділігі үшін материалдық жауапкершілігін арттыруға бағытталған. Банкке төлемдерде делдал рөлі беріледі.

Соңғы уақытта төлеушіні төлем операциясының негізгі субъектісіне айналдыру үрдісі байқалады, өйткені қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың барлық нысандарында төлем бастамасы төлеушіге тиесілі. Бұл жағдай ел экономикасындағы нарықтық қатынастарға сәйкес келеді.

Қолма-қол ақшасыз төлем және ақша аударымы үшін төлем құралы қолданылуы керек, оның көмегімен төлем басталады және оның негізінде ақша аударылады.

Қазақстанның төлем жүйесі

Шаруашылық жүргізуші субъектілер қызметінің қажетті элементі – бұл төлемдер мен ақша аударымдары. Төлемдер, олардың қолма-қол нысанын есептегенде, екінші деңгейдегі банктер арқылы жүзеге асырылады. Банктер өз кезегінде Ұлттық банкпен ақша қатынастарымен байланысты. Осылайша, шаруашылық жүргізуші субъектілер, екінші деңгейдегі банктер мен Ұлттық Банк арасында күрделі ақшалай өзара қарым-қатынастар туындайды. Осы қатынастарды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін механизм, оның ішінде аппараттық және бағдарламалық құралдар жиынтығы *төлем жүйесі* деп аталады.

Төлем операциялары мен төлем жүйесінің тиімділігі мен жылдамдығы тауар және қаржы нарықтарының табысты жұмыс істеуінің қажетті шарты болып табылады. Экономикалық процестің әр қатысушысының қаржылық жағдайының тұрақтылығы, бюджетке уақтылы түсуі және сәйкесінше мемлекеттің экономикалық және саяси тұрақтылығы ақша аудару жылдамдығына байланысты.

Банкаралық ақша аудару жүйесі (БААЖ) – бұл нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысу жүйесі, ол Қазақстанның Ұлттық Банкіндегі шок пайдаланушылардың шоттарында ақша аударуды жүзеге асырады. Жалпы есеп айырысу жүйесі әрбір жеке өңделген төлем құжаты бойынша ақша аударуды білдіреді. Бұл ретте аударым жөнелтушіде бар қаражат шегінде өтеді.

Тексеруге арналған сұрақтар

1. Металл ақша айналымының түрлерін тізімдеңіз.
2. Биметаллизмнің қандай үш түрін білесіз?
3. Алтын монометализмі ұғымы мен алтын монометаллизмнің түрлерін атаңыз.
4. Қағаз ақша ұғымын түсіндіріп, олардың эволюциясы туралы айтып беріңіз.
5. Несиелік ақшаның қандай түрлерін білесіз?
6. Елдегі экономикалық қатынастарда қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың негізгі түрлері қандай?